

УДК 811.161.1'37

РОЗШИРЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ЗАПОЗИЧЕНИХ СЛІВ

Сімонок В. П.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Висвітлено ступінь освоєння інішомовного слова українською мовою, яка дає змогу визначити виникнення полісемії як одну з її ознак. Поява похідних значень пов'язана не з системою значень мови-джерела, а з системою української мови.

Ключові слова: полісемія, ступінь освоєння, похідне значення, мова-джерело, семантична структура, багатозначне слово.

Сімонок В. П. Расширение семантической структуры заимствованных слов. Освещена степень освоения иноязычного слова украинским языком, которая позволяет определить возникновение полисемии как одну из ее признаков. Появление производных значений связано не с системой значений языка-источника, а с системой украинского языка.

Ключевые слова: полисемия, степень освоения, производное значение, язык-источник, семантическая структура, многозначное слово.

Simonok V. P. The extension of semantic structure of borrowed words. The article deals with the degree of development of borrowed words by the Ukrainian language, which allows defining polysemy as one of its features. The appearance of derivative meanings is not connected with the system of meanings of the source language, but with the system of the Ukrainian language.

Key words: polysemy, degree of development, derivative meaning, source language, semantic structure, polysemantic words.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Серед багатьох аспектів дослідження запозичених слів майже недослідженими залишаються процеси їхнього освоєння лексико-семантичною системою української мови. Тому слід звернутися до питання про розвиток семантичної структури багатозначних лексем. Динаміка запозичених слів в українській мові полягає не тільки в збільшенні їхньої кількості, а й в участі у лексико-семантичних процесах, властивих лексиці взагалі. Одні слова приходять в мову і певний час сприймаються як неологізми, інші ж старіють і внаслідок різних причин переходять у клас архаїзмів чи історизмів, треті зазнають тих чи інших семантичних перетворень і стають невід'ємною частиною основного лексичного складу української мови. Українська та романо-германські є специфічними концептуально-мовними системами зі своїми особливими засобами відображення дійсності. Мовна система кожної з них прагне до постійного системного поповнення свого словника новими одиницями.

Актуальною проблемою сучасної лінгвістики є те, що центром підвищеної уваги є питання функціонування різних груп лексики і семантичних зрушень у словах. Поява і зникнення, відродження й архаїзація слів, значень стимулюють активізацію потенційних можливостей у самій лексико-семантичній системі. Розвиток української мови в останні роки сприяв входженню значного за обсягом масиву

інішомовних слів, зокрема, з романо-германських мов, активним процесам семантичних і стилістичних зрушень, кардинальним змінам соціальних конотацій.

Мета статті – дослідити лексико-семантичні процеси в системі інішомовних слів під час їхнього освоєння українською мовою.

Завдання статті полягає у визначенні багатозначності як ступеня освоєння англійських, німецьких та французьких запозичень.

Предметом дослідження обрано запозичення з англійської, німецької та французької мов, що ввійшли до словникового складу української мови.

Питання про багатозначність слова, характер зв'язків між окремими значеннями в його структурі віддавна є центром уваги лінгвістів. При цьому обговорюють два аспекти дослідження полісемії: 1) визначення її природи і місця в мовній системі; 2) характер семантичних змін у багатозначному слові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У поглядах на полісемію та її місце в мові існує два напрями: 1) заперечення існування багатозначності слів, думка про те, що кожне нове значення слід вважати омонімом; 2) визнання існування полісемії.

Перший полягає в тому, що в мові не може бути полісемії, оскільки всі випадки називання різних явищ одним звуковим комплексом належать до омонімії. Другий підхід полягає в тому, що всі значення полісемантичного слова намагаються об'єднати єдиним «загальним значенням». Обидва підходи до проблеми значення слова передбачають, що воно є симетричною одиницею, тобто існує пряма кількісна залежність між одиницями змісту і одиницями вираження: одне слово – одне значення.

Багатозначність визнається реальним явищем мовної структури О. С. Ахмановою, В. В. Виноградим, В. М. Русанівським, А. П. Грищенком, Л. А. Лисиченко, Л. М. Пелепейченко, А. А. Уфімцевою, Д. М. Шмельовим. Вона пов'язана з тим, що слово є асиметричною одиницею, в якій немає повної симетрії між планом змісту і планом вираження: не кожній одиниці смислу відповідає окрема одиниця мови – слово. Таким чином, одне слово може мати кілька пов'язаних між собою значень, тобто бути багатозначним.

Відмінності у поглядах на багатозначність у дослідників виявляються не в питанні про те, чи існує полісемія, а в принципах визначення семантичної структури, способах розмежування окремих значень полісемантичної структури, розрізненні полісемії та омонімії, методиці дослідження.

Семантична структура багатозначного слова, тобто співвідношення між різними його значеннями, залежить від внутрішньомовних зв'язків слова і, в свою чергу, визначає ці зв'язки, будучи елементом власне повної її характеристики. Незважаючи на те, що в науковій літературі існують різні погляди на багатозначність, дослідники погоджуються з тим, що відповідне явище в мові не тільки існує, а й виконує важливу системно організуючу функцію, яка дає можливість найменшою кількістю слів достатньо повно й точно відбивати всю різноманітність явищ довкілля.

В. В. Виноградов писав про те, що «жодна мова не була б спроможною висловлювати кожну конкретну ідею самостійним словом або кореневим елементом. Конкретність досвіду є безмежною, ресурси ж найбагатшої мови – суворо обмеженими» [3, 18]. Вчений вказує на функцію багатозначності – бути одним із важливих засобів організації лексичної системи. Коли б для кожного нового явища і поняття виникала нова назва, то лексичний склад став би безмежним за обсягом і незручним для користування.

І. М. Сеченов так обгрунтував узагальнюючу роль слова і наявність полісемії з погляду психології: «Коли б людина запам'ятовувала кожне із вражень окремо, то від предметів найбільш буденних, якими є, наприклад, людські обличчя, стільці, дерева, будинки тощо, що є повсякденним оточенням нашого життя, в голові її лишалась би така величезна кількість відбитків, що осмислення їх, в усякому разі в словесній формі, стало б неможливим, тому що неможливо знайти десятки й сотні тисяч різних назв для суми всіх побачених берез, людських облич, стільців, і як впоратися в думці з таким величезним матеріалом?» [6, 439]. Це пояснення повною мірою стосується явища полісемії, оскільки вона забезпечує одну з важливих вимог до мови як до знакової системи – за допомогою мінімальної кількості знаків передавати максимальну інформацію.

Р. О. Будагов, констатуючи, що в будь-якій мові більшість слів характеризується багатозначністю, доходить висновку про існування «закона багатозначності» [1, 117–121].

Виклад основного матеріалу дослідження. Багатозначність слова є одним із важливих засобів

системної організації лексичного складу мови. Якою б мірою новизни не відрізнялося слово, воно завжди співвідноситься із якимись компонентами лексичної системи і включається в семантичну структуру за певними ознаками.

Для визначення ступеня освоєності запозичених слів суттєвим є виникнення в них похідних значень, пов'язаних не з системою значень мови-джерела, а з системою української мови.

Однією з ознак ступеня освоєності іншомовного слова є розвиток у нього системи похідних значень, тобто виникнення багатозначності. При цьому, як свідчать дослідники, можливі кілька варіантів.

1) Запозичення прямого значення, яке в українській мові розвиває похідні. Запозичені слова у мові-реципієнті на основі запозиченого значення можуть розвинути систему похідних, не властивих мові-джерелу. При цьому спостерігаються певні закономірності розвитку семантичної структури слова, зумовлені типологічними особливостями української мови. Зміна значення запозиченого слова, порівняно з його іншомовним прототипом, є абсолютно закономірним явищем – результатом його розвитку в новій мові, а не непорозумінням або перекрученням, як іноді розглядається це явище деякими фахівцями, що вивчають запозичення. Такі якісні семантичні зміни називаються процесом розширення і звуження значень. Перехід від родового поняття до видового в семантиці веде до звуження, перехід від видового до родового створює розширення. Л. А. Булаховський, Л. Блумфільд, В. Г. Гак, Б. А. Плотников вважають цей процес одним з основних видів зміни слова. На думку В. Г. Гака, на семантичному рівні процес розширення є «усуненням деяких диференційних сем, які відбивають у значенні слова уточнення ідеографічного, стилістичного або емоційного характеру» [4, 89]. Процес звуження має протилежний характер і зводиться до включення в семантему (ЛСВ) деяких компонентів тієї самої якості. У мовленні розширення обсягу вживання відбувається в тих випадках, коли в новому значенні слово охоплює більше коло понять (уявлень), тобто може бути вжите як засіб називання ширше, ніж раніш. Саме якісна характеристика сем, які усуваються або з'являються в структурі значення, а не їхня кількість, становить основу процесу. Зміни квантитативного характеру, які стосуються семантичної структури слова в цілому, а саме збільшення кількості ЛСВ та втрата їх, описуються за допомогою термінів ускладнення та спрощення семантичної структури слова.

Процеси розширення і звуження значення можуть відбуватися в запозичених словах як результат розвитку їхньої семантики, коли поряд із зміненим значенням (більш вузьким або широким) у мові-реципієнті продовжує співіснувати і попереднє вихідне значення. Ці процеси можуть відбуватися під час самого процесу запозичування, коли попереднє вихідне значення існує тільки в мові-джерелі, а у мові-реципієнті функціонує лише змінене значення.

Розширення значення спостерігається у запозиченого з німецької мови слова *бутерброд*. У німецькій *Butterbrot* означає «шматок хліба, намазаний маслом», а в сучасній українській мові це запо-

зичення має більш загальне родове значення (вид страви – шматок хліба з чимось їстівним), видові значення якого позначаються словосполученнями на зразок «бутерброд з маслом, бутерброд з ковбасою, бутерброд з сиром». Запозичення *зафрахтувати* означає «найняти судно для перевезення вантажів», у загальноживаній мові дає значення «взагалі найняти що-небудь». Розширення відбувається на основі узагальнення семи для позначення об'єкта, на який спрямована дія, у структуру деривата.

2) Запозичення прямого значення і одного чи кількох похідних з мови-джерела. Цей шлях розвитку значення особливо поширений у суспільно-політичній лексиці, адже такі слова є історизмами у мові-джерелі. Прикладом цього може бути слово *конвент* – збори, засідання. У своєму прямому значенні воно увійшло з латини у французьку мову як назва представницьких зборів найвищого законодавчого органу часів Французької революції 1792–1795 рр. Інше значення цього слова – «законодавчий орган, що скликається для складання або зміни конституції» – є актуальним в деяких країнах і зараз, а перше вживається як історизм, коли йдеться про події часів Французької революції.

Прикладом смислового розвитку є полісемантичне слово *паритет*. Від юридичного терміна в значенні «принцип рівноправності сторін у чому-небудь» утворюється нове значення шляхом випадіння диференційної семи «сторона».

Від економічного терміна в значенні «стійке співвідношення в золоті грошових одиниць різних країн» формується ЛСВ «рівне співвідношення показників будь-яких явищ». У цьому разі спостерігається випадіння видових сем «золото», «грошова одиниця», «країна» твірного ЛСВ, поява узагальнених диференційних сем «будь-який», «явище» у структурі деривата.

У процесі розвитку семантичної структури слова Л. А. Лисиченко виділяє три таких типи: семантичне ускладнення (збільшення кількості значень), семантичне спрощення (зменшення кількості значень) і переінтеграція (зміна позиції певного ЛСВ в ієрархії значень у лексемі) [5, 43]. Усі ці процеси властиві й запозиченим словам. Прикладом ускладнення семантичної структури може бути французьке запозичення *манжета* (фальшиві рукава, що захищають одяг). Це слово отримало в українській мові нове значення, пов'язане з технікою: «кільце для скріплення труб», що виникло шляхом метафоричного переносу за подібністю функцій на основі прямого номінативного значення «вилога, закарваш рукава». Тобто це перенесення пояснюється семантичною аналогією, «коли паралелізм утворюється в результаті розвитку одних компонентів з орієнтацією на значення інших як наслідування моделей одних членів групи з боку інших» [7, 10].

Розглянемо три основні способи розвитку семантичної структури запозичених лексем.

1) Ускладнення структури лексеми власне українськими значеннями з семантичними утвореннями. Слово *рекрут* (солдат, якого щойно призвали на військову службу) формує нове значення – «спортсмен, якого щойно взяли до складу спортивної команди».

Відбувається модифікація архісеми в межах лексико-семантичної парадигми «назви осіб за родом діяльності», випадіння сем «військовий», «служба» з твірного значення і введення видових сем «спортивний», «команда» у структуру деривата.

2) Ускладнення, коли значення слів відрізняються культурно-історичним компонентом і належать до різних семантичних парадигм. Прикладом може бути запозичене з англійської мови слово *парламент*, яке походить від французького дієслова *parler* – говорити. У Франції до революції XVIII ст. ця назва означала «найвищий судовий орган». У Великій Британії та ряді інших країн це – «найвищий законодавчий орган». Це слово є синонімом вищого законодавчого органу України – Верховної Ради.

3) Ускладнення, що полягають:

– у втраті запозиченого прямого значення і переінтеграції значень у структурі лексеми; наприклад, слово *маріонетка* (фр. *marionnette*) має значення: «невеликі фігури євангельської діви Марії в середньовічній ляльковій виставі», «лялька, яку приводить у рух за допомогою ниток, шнурів автор-ляльковод, схований від глядача»; інша назва – *фантоші*; на його основі спостерігається і модифікація архісеми «лялька» шляхом переходу до родового компонента «слухняність» (людина, держава, уряд), це стосується маріонеткових режимів країн Африки та Латинської Америки, які прислужували уряду Америки; значення «слухняність», пов'язане з лялькою, перейшло на людину;

– у витісненні запозичених слів власне українськими назвами: *аероплан* – літак, *корнер* – кутовий, *аплудисменти* – оплески;

– у втраті запозичених прямих значень і заміні їх новими, що виникли на ґрунті української мови, наприклад, *cottage* (англ.) – «невеликий будинок» (часто у курортному районі поблизу моря), «готель, сільська лікарня»; *котедж* (укр.) – «невеликий замський будинок з ділянкою землі»; *tent* (англ.) – «намет», «житло»; (шотл. іст.) – «переносна кафедра проповідника», *тент* (укр.) – «навіс для захисту від сонця, інколи від дощу»; *sandwich* (англ.) (спец.) – «слоїста конструкція», «жива реклама»; *сендвіч* (укр.) – «бутерброд з якою-небудь закускою».

Інколи розвиток значення знаходить вираження у вторинному вживанні слова стосовно реалій українського життя. Так, Верховну Раду називають парламентом, міського голову – мером, голову облвиконкому – губернатором тощо. Подібні слова спочатку використовуються як засіб увиразнення мови, але поступово вони освоюються і набувають номінативного (але не термінологічного) значення. Можливо, таке вживання запозичених слів пояснюється прагненням лексичної системи до інтернаціоналізації суспільно-політичної, культурно-історичної лексики. Наприклад, у наш час вживається слово *мер* замість слова *міський голова*. Перевага першому слову може надаватися через його лаконічність.

При розгляді спрощення семантики запозиченого слова виділяють два явища: власне спрощення (зменшення кількості ЛСВ в багатозначній лексемі) і звуження семантики окремих ЛСВ.

Спрощення семантики в запозичених словах виявляється в тому, що в українську мову переймаються не всі ЛСВ мови-джерела, а тільки частина їх, а то й один. Прикладом цього може бути англійське запозичення *сендвіч*, яке мало спочатку в українській мові тільки значення «два складені разом скибки хліба з маслом, сиром, ковбасою тощо між ними», на українському ґрунті це слово отримало похідне значення «людина, яка несе два рекламних щитки, один – спереду, другий – ззаду».

Запозичуючи слово, ми його немовби вириваємо з рідної мовної системи, пересаджуючи на чужий ґрунт без його родичів. А оскільки ці родичі і супутники надають слову значення, то у запозичених словах ми помічаємо звичайне звуження значення. Може бути й навпаки – на власне українському ґрунті слово може набувати нового значення.

На це явище звертав увагу Л. А. Булаховський: «При запозиченні слів з однієї мови в іншу засвоєне слово звичайно стає вужчим, спеціальним за своїм значенням, і це зрозуміло: слова запозичуються звичайно ізольовано, в поодиноких випадках їх уживання, а не тими етимологічними групами (гніздами), якими вони живуть на рідному ґрунті» [2, 68].

Спрощення семантичної структури відбувається на рівні лексеми. Звуження значення пов'язане із семантикою окремого ЛСВ. Звуження значення слова при запозиченні вважається закономірним і характерним процесом. Приблизно 2/3 слів, що мали у мові-джерелі кілька значень, звузили свій обсяг до одного значення.

Спрощення семантичної структури слова відбувається, наприклад, при найменуванні особи, коли уточнюється виконувана нею робота. Іменник *грація* у переносному значенні «надзвичайно струнка жінка» при перенесенні до сфери спорту утворює ЛСВ «спортсменка з художньої гімнастики».

Родовий компонент «жінка» конкретизується в сему «спортсменка». В основі семантичного зрушення лежить актуалізація імпліцитної ознаки «витонченість у рухах, позі», яка має експліцитне вираження в прямому номінативному значенні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна зробити висновок, що семантична структура багатозначного слова-етимона при запозиченні спрощується. Багатозначне слово приходить у мову, що приймає, з обмеженим колом значень, порівняно з мовою-джерелом. Основне номінативне значення, порівняно з іншими значеннями слова, має здебільшого найменше диференційних ознак і є опорою й суспільно усвідомленим фундаментом всіх інших значень. Щодо слів, які спростили свою семантичну структуру і увійшли в українську мову лише з одним значенням, виникає питання, яке із значень (основне, первісне або неосновне, вторинне) закріпилося в українській мові. Семантичні зміни в запозиченнях неминучі. Крім ускладнення і спрощення семантичної структури багатозначної лексеми, виділяють іще процес переінтеграції значень, при якому змінюється позиція ЛСВ в їх ієрархії. У результаті запозичене слово починає означати речі й поняття, які відрізняються від тих, які воно означало в своїй рідній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будагов Р. А. Человек и язык / Р. А. Будагов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1974. – 262 с.
2. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К. : Рад. школа, 1955. – 248 с.
3. Виноградов В. В. Об омонимии и смежных явлениях / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 3–17.
4. Гак В. Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова / В. Г. Гак // Вопросы описания лексико-семантической системы языка. Тез. докл. – М., 1971. – С. 95–98.
5. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : ХДПУ, 1997. – 137 с.
6. Сеченов И. М. Избранные философские и психологические произведения / И. М. Сеченов. – М., 1974. – 439 с.
7. Тараненко О. О. Полісемантичний паралелізм і явище семантичної аналогії / О. О. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1980. – 114 с.